O‘ZBEK XALQ MAQOLLARI VA IBORALARIDA ETNIK-MADANIY QADRIYATLAR HAMDA ETNOGRAFIZMLARNING LISONIY IFODASI

SADULLAYEVA SEVARA ORTIQBOY QIZI
Xorazm viloyati Xonqa tumani
24- son umumiy o‘rta ta’lim maktabining ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi
sevaraa4600@gmail.com
orcid 0009-0000-0611-156X

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek xalq maqollari va iboralarida aks etgan etnik-madaniy qadriyatlar hamda etnografizmlarning lisoniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Xalq og‘zaki ijodining muhim janrlari hisoblangan maqol va iboralar orqali milliy urf-odatlar, an’analar, oila va qarindoshlik munosabatlari, mehmondo‘stlik, mehnatsevarlik, kattalarga hurmat kabi qadriyatlarning ifodalanishi yoritiladi. Shuningdek, etnografizmlarning xalqning tarixiy xotirasi, turmush tarzi va milliy dunyoqarashini saqlashdagi o‘rni ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tili, xalq maqollari, iboralar, etnik-madaniy qadriyatlar, etnografizm, milliy mentalitet, urf-odat, an’ana, lingvomadaniyatshunoslik, milliy dunyoqarash.

Til xalqning tarixiy tajribasi, ijtimoiy hayoti, ma’naviy dunyosi va milliy o‘zligini namoyon etuvchi muhim vositadir. Har bir xalqning tili uning asrlar davomida shakllangan urf-odatlari, an’analari, qadriyatlari va dunyoqarashini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan, xalq maqollari va iboralari milliy madaniyatning lisoniy ifodasini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Ularda xalqning hayotiy tajribasi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari hamda avlodlar o‘rtasida shakllangan ma’naviy merosi ixcham, obrazli va ta’sirchan shaklda namoyon bo‘ladi. O‘zbek xalq maqollari va iboralari xalqning turmush tarzi, oilaviy munosabatlari, mehnat faoliyati, mehmondo‘stlik an’analari, qo‘ni-qo‘shnichilik madaniyati va boshqa milliy xususiyatlarini aks ettiradi. Ayniqsa, ularda uchraydigan etnografizmlar xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatiga oid

tushunchalarni ifodalashi bilan ahamiyatlidir. Etnografizmlarni o‘rganish orqali til birliklarining oddiy lug‘aviy ma’nosidan tashqari, ular bilan bog‘liq tarixiy, ijtimoiy va madaniy mazmunni ham anglash mumkin. Mavzuning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida milliy madaniy merosni asrash, xalq tilida saqlanib kelayotgan qadriyatlarni ilmiy jihatdan o‘rganish va ularning yosh avlodga yetkazilish mexanizmlarini aniqlash muhim vazifalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek maqollari va iboralarida etnik-madaniy qadriyatlar hamda etnografizmlarning lisoniy ifodasini tahlil qilish tilshunoslikning lingvomadaniyatshunoslik, etnolingvistika va paremiologiya yo‘nalishlari uchun dolzarb ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi: o‘zbek xalq maqollari va iboralarida etnik-madaniy qadriyatlarning ifodalanish xususiyatlarini aniqlash, etnografizmlarning semantik va lingvomadaniy imkoniyatlarini yoritish hamda ularning milliy mentalitetni aks ettirishdagi rolini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari quyidagilardan iborat: xalq maqollari va iboralarining milliy-madaniy mazmunini tavsiflash; etnografizmlarning mohiyati va til tizimidagi o‘rnini aniqlash; maqol va iboralarda aks etgan etnik-madaniy qadriyatlarni guruhlash; madaniy ma’nolarning lisoniy vositalar orqali ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilish.

Maqol va iboralar xalq tafakkurining o‘ziga xos mahsuli bo‘lib, ular uzoq tarixiy davrlar davomida shakllangan hayotiy tajriba va kuzatishlarni ifodalaydi. Maqollar odatda tugallangan hukm, umumlashgan xulosa yoki pand-nasihat mazmuniga ega bo‘ladi. Iboralar esa ko‘pincha ko‘chma ma’noda qo‘llanib, muayyan holat, munosabat yoki hissiy kechinmani obrazli tarzda ifodalaydi. Har ikki birlik turida ham milliy madaniyatga xos mazmun va tasavvurlar namoyon bo‘lishi mumkin. Masalan, “Kattaga hurmatda bo‘l, kichikka izzatda bo‘l” maqolida o‘zbek xalqining yosh jihatidan ulug‘larga ehtirom ko‘rsatish, kichiklarga mehr bilan munosabatda bo‘lish kabi axloqiy qadriyatlari aks etadi. Bu maqol faqat

shaxslararo muomala qoidasini emas, balki avlodlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi ijtimoiy-madaniy me’yorni ham ifodalaydi.

“Mehmon otangdan ulug‘” maqolida esa mehmonni e’zozlash, unga hurmat ko‘rsatish va dasturxon yozish an’analarining madaniy ahamiyati namoyon bo‘ladi. Mazkur maqoldagi “mehmon” va “ota” tushunchalari oddiy lug‘aviy ma’nolaridan tashqari, hurmat, ehtirom va ijtimoiy mas’uliyat mazmunlarini ham anglatadi. Mehmonning ulug‘lanishi o‘zbek xalqining mehmondo‘stlik an’analari bilan chambarchas bog‘liq. “Birlik bor joyda tiriklik bor” maqoli esa jamoaviy hamjihatlik, o‘zaro yordam va birdamlik qadriyatlarini ifodalaydi. An’anaviy o‘zbek jamiyatida hashar, qo‘ni-qo‘shnichilik yordami va jamoa bilan bajariladigan ishlar ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismlari bo‘lgan. Ushbu maqol ana shu munosabatlarning umumlashgan lisoniy ifodasi sifatida talqin qilinishi mumkin. Demak, xalq maqollarining mazmunini to‘liq anglash uchun ularning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda, shakllanishiga asos bo‘lgan tarixiy va madaniy sharoitlarni ham hisobga olish lozim. Bunda til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqani o‘rganuvchi lingvomadaniy tahlil muhim ahamiyat kasb etadi.

Etnografizmlar muayyan xalqning urf-odatlari, marosimlari, an’anaviy turmush tarzi, kiyim-kechaklari, taomlari, uy-ro‘zg‘or buyumlari hamda ijtimoiy munosabatlariga oid tushunchalarni ifodalovchi til birliklaridir. Ular xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatiga daxldor bo‘lib, milliy dunyoqarashning tilda saqlanishiga xizmat qiladi. O‘zbek tilidagi “mahalla”, “hashar”, “beshik”, “do‘ppi”, “dasturxon”, “to‘y”, “kelin salom” kabi birliklar etnografik mazmunni ifodalashga misol bo‘la oladi. Bu so‘zlarning ayrimlari boshqa tillarda muqobil ifodaga ega bo‘lishi mumkin, biroq ularning o‘zbek madaniyatidagi tarixiy va ijtimoiy mazmuni o‘ziga xosdir. Masalan, “hashar” tushunchasi shunchaki birgalikda ishlashni emas, balki ko‘ngilli yordam, jamoaviy mas’uliyat, hamjihatlik va beg‘araz ko‘mak kabi qadriyatlarni ham anglatadi. “Mahalla” so‘zi esa hududiy birlik ma’nosi bilan cheklanmay, qo‘ni-qo‘shnichilik, o‘zaro yordam, ijtimoiy nazorat va jamoaviy hamkorlik kabi madaniy mazmunlarni ham o‘zida mujassamlashtiradi. “Dasturxon”

tushunchasi ham o‘zbek lingvomadaniy muhitida alohida o‘rin tutadi. U ovqatlanish uchun ishlatiladigan buyum ma’nosidan tashqari, mehmondo‘stlik, to‘kinlik, rizq-nasiba va oila davrasida jamlanish kabi tushunchalarni ifodalashi mumkin. Shu sababli “dasturxon yozmoq”, “dasturxon atrofida jamlanmoq” singari birikmalar muayyan madaniy vaziyatlarni tasavvur qilishga yordam beradi. Etnografizmlarning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ular ko‘pincha bevosita predmet yoki hodisani nomlash bilan birga, unga nisbatan shakllangan ijtimoiy munosabatni ham ifodalaydi. Bunday birliklar maqol va iboralar tarkibida kelganda yanada kengroq ma’no kasb etib, milliy qadriyatlarning avloddan avlodga uzatilishiga xizmat qiladi.

O‘zbek xalq maqollari va iboralarida aks etgan etnik-madaniy qadriyatlarni mazmuniy jihatdan bir necha guruhga ajratish mumkin. Jumladan, oilaviy qadriyatlar, mehmondo‘stlik, mehnatsevarlik, hamjihatlik, kattalarga hurmat va odob-axloq bilan bog‘liq birliklar alohida ahamiyatga ega.

Oilaviy qadriyatlar va qarindoshlik munosabatlari. O‘zbek xalqining milliy mentalitetida oila muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo‘ladi. Ota-onaga hurmat, farzand tarbiyasi, qarindoshlar bilan aloqalarni mustahkamlash va oila sha’nini asrash xalq og‘zaki ijodida keng ifodalangan. Masalan, “Ota rozi — Xudo rozi” maqolida ota-onaning roziligi va farzandning ularga nisbatan mas’uliyati ta’kidlanadi. Ushbu maqol xalqning oilaviy tarbiya, hurmat va ma’naviy mas’uliyat haqidagi qarashlarini aks ettiradi.

Mehmondo‘stlik qadriyati. Mehmondo‘stlik o‘zbek xalqining an’anaviy madaniyatida muhim o‘rin tutadi. Mehmonni ochiq chehra bilan kutib olish, dasturxon yozish, izzat-ikrom ko‘rsatish kabi urf-odatlar maqol va iboralarda ham o‘z aksini topgan. “Mehmon otangdan ulug‘” maqoli mehmonni e’zozlashga undaydi. Undagi “mehmon” tushunchasi madaniy jihatdan mehmonnavozlik, hurmat va saxovat bilan bog‘liq ma’nolarni uyg‘otadi.

Mehnatsevarlik va kasb-hunar qadriyati. O‘zbek xalq maqollarida mehnat inson farovonligi va jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri sifatida talqin qilinadi. “Mehnatning tagi — rohat” maqoli mehnat qilish orqali yaxshi natijalarga

erishish mumkinligini ifodalaydi. “Hunarli kishi xor bo‘lmas” maqolida esa kasb-hunar egallash, mustaqil hayot kechirish va jamiyatda o‘z o‘rnini topish g‘oyasi ilgari suriladi. Ushbu maqollar xalqning mehnatga munosabati va amaliy tajribasini aks ettiradi.

Hamjihatlik va o‘zaro yordam qadriyati. O‘zbek xalqining an’anaviy turmush tarzida jamoaviy hamkorlik, qo‘ni-qo‘shnichilik va o‘zaro ko‘mak muhim o‘rin egallagan. “Birlik bor joyda tiriklik bor” maqolida birlik va hamjihatlikning ahamiyati ifodalangan. Bu qadriyat hashar kabi an’analar bilan ham bog‘liq. Hashar orqali insonlar umumiy manfaat yo‘lida birlashib, bir-biriga yordam ko‘rsatadilar. Demak, maqollardagi birlik tushunchasi muayyan ijtimoiy amaliyotlar bilan uzviy aloqador.

Yuqoridagi misollar shuni ko‘rsatadiki, xalq maqollari milliy qadriyatlarni nafaqat nomlaydi, balki ularni baholaydi, targ‘ib qiladi va ijtimoiy me’yor sifatida mustahkamlaydi. Shu bois maqol va iboralar tilning kommunikativ vazifasi bilan birga tarbiyaviy hamda madaniy vazifalarini ham bajaradi.

Etnografizmlarning maqol va iboralar tarkibida qo‘llanishi ularning ma’no doirasini kengaytiradi. Bunda so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan birga, muayyan xalqning tarixiy tajribasi va madaniy tasavvurlari ham faollashadi. Etnografizmlar ko‘pincha ramziy va obrazli ma’nolarni shakllantirishda ishtirok etadi. Masalan, “dasturxon” so‘zi o‘zbek madaniyatida mehmondo‘stlik, saxovat va rizq-nasiba tushunchalari bilan bog‘liq. “Beshik” esa chaqaloqni parvarishlash vositasi bo‘lishi bilan birga, oilaviy hayot, bolalik va avlod davomiyligini ifodalovchi madaniy ramz sifatida ham qaralishi mumkin. “Do‘ppi” milliy kiyim elementi bo‘lib, ayrim kontekstlarda milliy o‘zlik va an’anaviy kiyinish madaniyatini anglatadi. Shuningdek, “kelin salom” birikmasi o‘zbek xalqining ayrim hududlarida saqlanib kelayotgan to‘y marosimlari bilan bog‘liq. Ushbu marosim yangi oila va qarindoshlik munosabatlari shakllanishi, o‘zaro hurmat hamda ijtimoiy odob me’yorlari bilan aloqador. Bunday etnografik birliklarni tahlil qilishda ularning hududiy va tarixiy xususiyatlarini hisobga olish lozim, chunki bir xil marosim yoki

tushuncha turli hududlarda farqli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Iboralarda ham milliy-madaniy mazmun muhim o‘rin tutadi. Masalan, “ko‘nglini olmoq” iborasi boshqa kishiga hurmat va e’tibor ko‘rsatish, uning roziligiga erishish ma’nolarini anglatadi. “Bosh egmoq” iborasi esa kontekstga qarab hurmat, bo‘ysunish yoki tan olish ma’nolarini ifodalashi mumkin. Bu birliklar muayyan predmetni nomlamasa-da, xalqning odob-axloq me’yorlari va ijtimoiy munosabatlarini lisoniy jihatdan aks ettiradi. Shuni ta’kidlash kerakki, barcha iboralarni bevosita etnografizm deb hisoblash to‘g‘ri emas. Etnografizmlar, avvalo, muayyan xalqning etnografik hayoti va madaniy amaliyotlariga daxldor tushunchalarni nomlaydi. Iboralar esa turg‘un, ko‘pincha ko‘chma ma’noli birikmalar bo‘lib, ularning ayrimlari etnografik mazmun bilan bog‘lanishi mumkin. Shu sababli ularni o‘rganishda semantik, kontekstual va lingvomadaniy mezonlarga tayanish maqsadga muvofiq. Tadqiqot natijasida o‘zbek xalq maqollari va iboralarida etnik-madaniy qadriyatlarning ifodalanishi bir necha lisoniy vosita orqali yuzaga chiqishi kuzatiladi. Bular leksik birliklar, turg‘un birikmalar, ramziy obrazlar, qarama-qarshi qo‘yish, takror va umumlashtiruvchi hukmlardir. Ushbu vositalar madaniy mazmunni ixcham va esda qolarli shaklda ifodalash imkonini beradi.

O‘zbek xalq maqollari va iboralarida etnik-madaniy qadriyatlar hamda etnografizmlarning lisoniy ifodasini o‘rganish til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy aloqalarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Maqol va iboralar xalqning tarixiy tajribasi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy dunyoqarashini mujassamlashtirgan til birliklari hisoblanadi.Xalq maqollari va iboralari milliy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazuvchi muhim ma’naviy vosita bo‘lib, ularda oilaga hurmat, mehmondo‘stlik, mehnatsevarlik, hamjihatlik va odob-axloq kabi qadriyatlar ifodalanadi.Etnografizmlar xalqning moddiy va ma’naviy madaniyatiga oid tushunchalarni nomlab, milliy turmush tarzi va tarixiy xotirani til tizimida saqlashga xizmat qiladi. “Mahalla”, “hashar”, “beshik”, “dasturxon” singari birliklar bunga misol bo‘la oladi.Etnografizmlar maqol va iboralar tarkibida qo‘llanganda

qo‘shimcha madaniy va ramziy ma’nolarni yuzaga chiqarishi mumkin. Ularning mazmunini to‘liq anglash uchun lug‘aviy ma’no bilan bir qatorda, tarixiy, ijtimoiy va hududiy omillarni ham hisobga olish zarur.Maqol va iboralarni lingvomadaniy hamda etnolingvistik nuqtayi nazardan o‘rganish o‘zbek tilining milliy xususiyatlarini chuqurroq anglash, madaniy merosni asrash va uni kelajak avlodga yetkazish uchun ilmiy asos yaratadi.

Umuman olganda, o‘zbek xalq maqollari va iboralari milliy madaniyatning lisoniy xazinasi bo‘lib, ularni tizimli o‘rganish xalqning tarixiy xotirasi, qadriyatlari va o‘ziga xos dunyoqarashini yanada kengroq yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. — Toshkent: O‘zbekiston, 2012.

Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

Mirzayev T., Musoqulov A., Sarimsoqov B. O‘zbek xalq maqollari. — Toshkent: Sharq, 2005.

Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.

O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. — Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.